

Słownik terminologiczny do wystawy

„Sarmatyzm. Sen o potędze”

AKWAMANILE- naczynie na wodę służące do polewania rąk, początkowo metalowe, później ceramiczne.

BACZMAGI - kobiece lub męskie obuwie z cholewami szyte na wzór turecki, baczmagi były używane w Polsce w XVII w.

BUŁAWA - broń obuchowa (pochodzenia wschodniego) składająca się z krótkiego metalowego lub drewnianego trzonka i umocowanej na nim kulistej główicy, nabijanej złotem lub srebrem, często bogato zdobionej kamieniami szlachetnymi, zwykle turkusami, w krajach islamu traktowanymi jako kamienie szczęścia. W Polsce buława to symbol wojskowej władzy hetmańskiej.

CASTRUM DOLORIS („zamek boleści”) - katafalk wystawnie urządzone podczas ceremonii pogrzebowej. W XVI i XVII w. kilkudniową ceremonię żałobną aranżowano w kościele lub pałacu. Do dekoracji służyły baldachimy, alegoryczne posągi, tarcze herbowe, ordery i wiele płonących świec.

CZAPRAK (dywdyk) - ozdobna tkanina wełniana, będąca okryciem konia, nakładana pod siodło. W XVI i XVII w. czaprak zwany był dywdykiem, który zdobiono złotą lub srebrną nicią.

CZYNELE - talerze orkiestry wojskowej, używane głównie przez orkiestry tureckich janczarów.

DELIA - wierzchni ubiór męski z dużym kołnierzem i futrzaną podbitką, zapinany był na guzy. Od poł. XVI w. delia noszona była przez szlachtę, w XVIII w. również przez mieszczaństwo.

EGZEKWIE (ceremonie pogrzebowe) -w kościele katolickim nabożeństwo żałobne odprawiane przy zwłokach zmarłego, przed mszą żałobną.

GEMMA - kamień szlachetny lub półszlachetny ozdobiony dekorowanym reliefem, gemma wklęśta to *intaglio*, a wypukła to *kamea*. Gemmy znane były w Egipcie, starożytnej Grecji i Rzymie, ozdabiano nimi biżuterię, szaty i naczynia. Rozkwit gemm przypada na czasy renesansu, ponownie zainteresowanie nastąpiło w XVIII i XIX w.

GUZY - duże guziki służące zwykle do zapinania stroju przylegającego do ciała, miały kształt okrągły lub owalny. W Rzeczypospolitej guzy przy męskich ubiorach kontuszowych nazywano *knaflami*.

KAŁKAN - lekka tarcza okrągła pochodzenia wschodniego, mocno wypukła. Kałkan zbudowany jest z plecionych prętów figowca owiniętych ozdobną nicią bawełnianą lub jedwabną, które ułożone w odpowiedniej sekwencji tworzą geometryczne lub roślinne wzory. Na szczycie tarczy znajduje się metalowe umbo wzmacniające i

dotatkowo chroniące konstrukcję. W Polsce kałkan używany był od XVI do XVIII w. przez jazdę husarską oraz pancerną.

KAPALIN - hełm typu otwartego w kształcie metalowego kapelusza z rondem. W Polsce od XVI do XVII w. używany przez jazdę husarską w wersji zmodyfikowanej. Do kapalinu dodany został folgowy nakarczek. Folgi to ruchome nachodzące na siebie paski blachy, po bokach ze sobą znitowane. Dodatkowym elementem były policzki chroniące twarz i ruchomy nosal przechodzący przez rondo i przytwierdzany śrubą.

KARABELA - szabla pochodzenia orientalnego rozpowszechniona w Rzeczypospolitej w II poł. XVII.

Stała się symbolem sarmatyzmu i epoki szlacheckiej, a w późniejszym okresie także polskości. Charakteryzowała się rękojeścią otwartą z głowicą kształtem przypominającą orlą głowę, głownią o dużej krzywiznie i krzyżowym jelcem. Karabela mocowana na rapciach była nieodłącznym elementem stroju sarmaty. Etymologia nazwy do dnia dzisiejszego nie została jednoznacznie określona. Jedna z teorii mówi, iż pochodzi z j. arabskiego *inna*, że jest zbitkiem dwóch słów włoskich: *cara* (drogocenna), *bella* (piękna).

KARWASZE - uzbrojenie pochodzenia wschodniego chroniące przedramię, wyprofilowane w kształcie tzw. łyżki z bransoletą. Od XVII w. nieodłączna część zbroi husarskiej, często wyposażone w kolczą rękawicę, co w całości doskonale chroniło dłoń i przedramię, zwłaszcza przed cięciem szablą.

KIRYS (napierśnik) - podstawowy element ochronny zbroi husarskiej. We wczesnej swej formie (na przelomie XVI i XVII w.) składający się z łączonych ze sobą oddzielnych elementów zwanych folgami. W XVII i XVIII wieku folgi ograniczono do trzech lub pięciu łącząc je z pancerzem płytowym.

KOBIERZEC - tkanina wykonana w technice wiązania węzłów na osnowie rozpiętej na krośnie. Kompozycja kobierca składa się z *bordiury* (ramy) i pola środkowego. W kobiercach modlitewnych w polu środkowym (*mihrab*) umieszczano motywy z architektury meczetów (kolumny, wieże, łuki). W XVII w. sprowadzane były do Polski w ogromnej ilości. W kobiercach orientalnych gustowali przede wszystkim monarchowie: Stefan Batory, Zygmunt III i Władysław IV. Zdobiono nimi ściany, podłogi i meble. Koberce stanowiły nieodłączny element pałaców magnackich, dworów szlacheckich, kamienic mieszczańskich i kościołów.

KOLPAK - część reprezentacyjnego stroju polskiego, czapka cylindryczna, zwykle zdobiona *szkofią* (broszą) ,w której mocowano kitę z piór.

KONKLUZJA - z łac. *conclusio* 'zamknięcie'- napis na jedwabnej tkaninie, który zawierał sentencję pogrzebową. Konkluzja przedstawiała również portret zmarłego, herb i treści panegiryczne, rozpowszechniona została w XVII i XVIII w. Konkluzja mogła też dotyczyć tez przedstawionych jako tezy pracy naukowej.

KONTUSZ - wierzchni ubiór męski, który zakładano na żupan, wzorowany na strojach wschodnich. Kontusz to rodzaj długiej sukni zapinanej z przodu na guzy, z charakterystycznymi rozcięciami (wylotami) rękawów, które można było odrzucać na plecy. Rozpowszechniony w Polsce w XVIII w. jako polski strój narodowy.

KULAWKA - kielich ze szkła, który nie miał podstawy i służył do jednorazowego wypicia porcji napoju. W Polsce był powszechny w XVIII w.

ŁOMBASZKI - drewniane bębny umieszczane na przedzie siodła dowódcy wyższego rangą w celu zasygnalizowania wydanego rozkazu bojowego. Powszechnie stosowane w czasach Jana III Sobieskiego.

MAKATA - delikatna jedwabna tkanina o motywach roślinnych i geometrycznych, wytwarzana najczęściej w Turcji i w Persji, w XVII i XVIII w także w Polsce (Buczacz i Brody). Makaty służyły do zdobienia ścian i mebli.

MAJOLIKA - odmiana fajansów wyrabianych na wzór ceramiki wschodniej we Włoszech w XV i XVI w., zawierających szkliwo cynowe. Naczynia, które były bogato zdobione zwykle wytwarzano z majoliki.

MUNSZTUK - rodzaj kietzna w rzędzie końskim, służący do powodowania wierzchowcem. Munsztuk działa jak dźwignia. Częściami składowymi munsztuka były *ciągierz* zamocowany w pysku, dwa ramiona, do których przypinano rzemienie policzkowe, łańcuszek mocowany pod brodą i dwie *czanki* (stalowe pręty), które zwisały w dół wraz z zamocowanymi wodzami.

OBRAZ WOTYWNY - obraz ofiarowany jako dziękczynienie za otrzymane łaski. W sztuce chrześcijańskiej obrazy wotywne przedstawiały fundatora lub osobę składającą dziękczynienie, zwykle w pozycji klęczącej w towarzystwie świętego, który wstawiał się za osobą świecką u Boga lub pośrednio u Matki Boskiej, których wizerunki umieszczano w centralnym miejscu, na osi obrazu.

OLSTRA - pokrowce na pistolety, element rzędu końskiego.

OPONA - nazwa używana w Polsce od XVI do XVIII w. określająca różnorakie ozdobne tkaniny tj. kobierce, makaty, gobeliny itp. Używane były jako ozdoby ścian. Oponami nazywano także obicia ścian z jedwabnej tkaniny.

PANCERZ KARACENOWY - pancerz łuskowy, składający się z grubego skórzanego kaftana z naszytymi na niego metalowymi płytkami. W XVII i XVIII w. używany w Polsce przez starszyzną husarską, hetmanów oraz królów. Z powodu dużej wagi oraz kosztownego wykonania rzadko był pancerzem bojowym, częściej ozdobnym i reprezentacyjnym. Polska wersja karaceny wzorowana była na starożytnych

płatkorzeźbach rzymskich przedstawiających jeźdźców sarmackich (kolumna Trajana). Pancerz karaceny składał się z napierśnika, czasem naplecznika, obojczyka z mosiężnym krzyżem kawalerskim (symbol stanu rycerskiego) i naramienników z mosiężnymi medalionami maskaronowymi w kształcie lwich pysków. Dłonie chroniły karwasze z łapcami, na udach karaceny taszki, przytwierdzone do kolczugi również zdobionej lwimi medalionami. Głowę chronił szyszak turbanowy o półkolistym dzwonie, nawiązującym do wzorów turecko-orientalnych, zwieńczony sterczyną do zatykania piór lub ozdoby z końskiego włosa.

PAS KONTUSZOWY - uzupełnienie kontusza, ozdobny pas sprowadzany ze Wschodu, powszechny w XVIII w. w Rzeczypospolitej. Pasy kontuszowe wykonane były zwykle z wzorzystej jedwabnej tkaniny, miały długość zwykle ok. 4 m. i szer. ok. 0,40 m. Pas kontuszowy składa się z dwóch prostokątnych elementów w zakończeniach, tzw. *głów* zdobionych ornamentem roślinnym i środkowej części mającej kształt prostokąta, tzw. *wciężu* z poprzecznymi pasami tzw. *pólkami*, całość otacza *bordiura*. Pasy kontuszowe były zazwyczaj dwustronne zdarzały się również czterostronne.

PAS tzw. przeworski- metalowy pas polski, skórzany z zamocowanymi metalowymi blaszkami (mosiężnymi lub metalowymi). Blaszki dzielą się na tarczki o kształcie kolistym i blaszki międzycieczkowe łączące poszczególne tarczki. Blaszki te bywały złoczone i kameryzowane, czyli wysadzane szlachetnymi kamieniami oraz ozdabiane metalowym ornamentem roślinnym. Pas tzw. *przeworski* zapinany był na klamrę zdobioną rytym ornamentem i kameryzacją. Pas tego typu określano jako *obręcz*, nazwa *przeworski* pochodząca z XIX w. jest błędna ponieważ w Przeworsku nie wytwarzano tego typu pasów.

PAS tzw. słucki- rodzaj polskiego pasa kontuszowego, nazwa pochodzi od jednej z wytwórni (Słuck) działającej w Polsce w II poł. XVIII w. Zdarzało się, że pasy wytwarzane w innych manufakturach błędnie nazywano również *słuckimi*.

RYNGRAF - jeden z symboli stanu szlacheckiego, mosiężna lub srebrna owalna blacha, noszona na piersi, a wywodząca się z obojczyka rycerskiego, później husarskiego. W początkowej fazie ryngraf chronił pierś, następnie przyjmując coraz mniejszą formę stał się w niektórych formacjach wojskowych symbolem stanu oficerskiego. W Rzeczypospolitej ryngrafy zdobiono wizerunkami Matki Boskiej, rzadziej krzyżami rycerskimi i symbolami wojskowymi. Często wokół głównego wizerunku rytowano rycerskie panoplium (skrzyżowane elementy uzbrojenia). Patriotycznego znaczenia ryngraf nabrał podczas konfederacji barskiej (1768-1772), gdzie konfederaci używali ich licznie jako symbolu narodowego i religijnego.

SYGNET HERBOWY - szlachecki rodzaj pieczęci, której tłok często znajdował się w oku pierścienia, służył do odciskania znaku herbowego w laku, na korespondencji lub dokumentach. Tłok pieczętny noszony na palcu bywał również nazywany

sygnetem. Sygnety herbowe noszono na palcu wskazującym jako widoczny symbol ich pochodzenia i przynależności do stanu szlacheckiego.

SZABLA HUSARSKA - polska szabla bojowa o rękojeści zamkniętej, wykształcona w Rzeczypospolitej w II poł. XVII w. Nazwę swą zawdzięcza formacji wojskowej (husarii), która rozstawiła tę najdoskonalszą szablę na świecie. Charakteryzowała się niedużą krzywizną głowni, jelcem krzyżowym z kabłąkiem, który nie stykał się z wykończeniem głowicy rękojeści zwanym migdałem lub kapturkiem. Dodatkowo szable husarskie wyposażone bywały w tzw. paluch przytwierdzony do wąsów jelca, w który wkładano kciuk. Ułatwiało to mocniejszy chwyt, cięcie oraz parowanie (odbijanie) ciosów.

TAPISERIA HERBOWA - tkanina służąca do dekoracji ścian, tematyka przedstawień figuralnych zaczerpnięta była zwykle z Biblii, legend i mitologii, tapiserie herbowa zawierała również motywy krajobrazowe, heraldyczne i napisy gloryfikujące cechy fundatora. W Polsce pierwsze wyroby tapiserii pochodzą z pocz. XVII w. Znane manufaktury w Polsce to Nieświerz, Korelicz i Bieździatce.

TASZKA - element zbroi rycerskiej, płytki, które mocowano do fartucha okrywającego biodra, zwanego również *szorcem*. Taszki służyły lepszej ochronie i przedłużeniu fartucha.

TEZA DOKTORSKA (badawcza) - twierdzenie, konkluzja lub założenie odnoszące się do przedmiotu badania, które należy w trakcie rozprawy udowodnić.

TŁOK PIECZĘTNY (stempel, typariusz) - narzędzie za pomocą, którego wyciskano pieczęć (odcisk w wosku, laku, farbie lub metalu). Tłok pieczętny składał się z rękojeści i elementu wykonanego z kamienia, zwykle szlachetnego, na którym ryty był wzór pieczęci.

ŻUPAN - lekki spodni ubiór męski o zmiennej długości, tworzący wraz z kontuszem polski ubiór narodowy, używany od końca XVI w. Szyty z ozdobnych tkanin jedwabnych, miał niski stojący kołnierzyk i długie rękawy z manszetami, był zapinany z przodu na guziczki pasmanteryjne lub ozdobne guzy metalowe o kształcie identycznym jak guzy kontusza, tylko nieco mniejsze. Często szyto je ze zwykłej tkaniny bawełnianej lub lnianej.

Opieka merytoryczna: dr Beata Biedrońska - Słotowa, mgr Wojciech Bochnak.

BIBLIOGRAFIA:

1. Beata Biedrońska - Słota, *Leksykon sztuki kobiernej*, Kraków 1999.
2. Beata Biedrońska - Słota, *Polski ubiór narodowy zwany kontuszowym*, Kraków 2005.
3. *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. Krystyna Kubalska - Sulkiwicz, Warszawa 1996.
4. *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. Stefan Kozakiewicz, Warszawa 1969.
5. Włodzimierz Kwaśniewicz, *1000 słów o broni białej i uzbrojeniu ochronnym*, Warszawa 1981.
6. Zdzisław Żygulski jun., *Sztuka islamu w zbiorach polskich*, Warszawa 1989.
7. Tenże, *Broń wschodnia*, Warszawa 1983.

Opracowanie: Katarzyna Szczygieł - Sekcja Edukacji oddział Muzeum Stanisława Wyspiańskiego w Muzeum Narodowym w Krakowie.

